

و بام آن هرم هشت ضلعی است. در ورودی چوبین این گنبد را به سرقت برده‌اند و فعلاً در ورودی آهنی است. قسمت بالای در، کاشی کاری بوده، ولی امروز بیش از چند خشت از آنها باقی نیست. بر بالای در نوشته شده است:

سید زین العابدین بن سید کمال الدین

این سید و برادرش امیر شمس‌الدین از فرمانروایان سده نهم هجری مازندران و نواده میر کمال‌الدین بن میر قوام‌الدین هستند در داخل گنبد ده تا دوازده نفر از سادات مرعشی از پسر میر شمس‌الدین و ابنا و نزدیکان ایشان مدفون هستند. بیش از نیمه‌ای از صندوق چوبین این بارگاه در آتش‌سوزی سوخته و از میان رفته است. آنچه باقی است بر آن آیات قرآنی و این عبارت است:

والاشراف المرحوم المغفور سلطان امیر شمس‌الدین ابن امیر-

کمال‌الدین الحسینی طاب ثراهما.

این بنا در نتیجه‌ای هم دارد که از نظر هنری قابل دقت است.^{۱۲۲}

عباراتی که نگارنده بردیوار و در و صندوق این بنا خوانده است:

بنای بقعه میر زین العابدین چهار ضلعی است که چهار کنج بالای آن را با چهار گوشوار کور کرده و منتهی به هشت ضلعی کرده‌اند و گنبدی رک بر این هشت ضلعی زده‌اند. بر بدنه شمالی زیر قرنیه‌ها دو ردیف دوتائی کاشیکاری است که فعلاً (مهر ۱۳۶۳) بیشتر آنها فرور ریخته است. میان طاقنمای این بدنه شمالی دو ردیف کاشیکاری است که این بیت بر آن خوانده می‌شود:

... بر لوح [نوشته کلک] نقاش دنیا نکند وفاتو خوش باش

(عکس شماره ۲۹۱)

در دو طرف طاقنما دو مربع کاشیکاری است. در مربع سمت راست:

قال النبی ﷺ

در مربع سمت چپ:

الدنيا مزرعة الاخره

بالای در ورودی اصلی بقعه که در بدنه جنوبی است این عبارات بر کاشیکاری

قدیمی نوشته شده است:

الامير الكبير المغفور مير زين العابدين بن كمال الدين الحسینی

بر هلال بالای در ورودی عبارات زیر بر چوب حک شده است:

بسم الله الرحمن الرحيم قال النبی ﷺ الدنيا مزرعة الاخره

قال صلی الله علیه و سلم الضربة الخندق علی داه عبامن الثقلین بتاریخ

۳۵۲ شمسی.

فرسودگی کتیبه نشان می‌داد که این تاریخ صحیح نیست و ظاهراً

نویسنده سال شمسی را با قمری اشتباه کرده است.

در داخل بنا و در چهار جهت آن چهار کتیبه است. این کتیبه‌ها در هر بدنه دور

می‌چرخد یعنی از پایین به بالا و در خط افقی و از بالا به پایین است. بیشتر کاشیهای

آن فرو ریخته است. آیاتی از کلام الله مجید و ظاهراً سوره یس است.

در نتیجه‌ای نورگیر در بدنه شمالی است که روزی به محوطه بیرون باز می‌شده

است. کنده کاریهای ظریف دارد این عبارات بر آن حک شده است:

بر پاسار بالای لنگه راست:

الله ولی التوفیق

بر پاسار بالای لنگه چپ:

الله مفتاح الابواب.

بر پاسار پایین لنگه راست:

فی التاریخ سنة اربع

بر پاسار پایین لنگه چپ:

تسعین وثمانمائه

بر بالای این پنجره کاشیکاری است و این عبارات بر آن باقی مانده است:
 هذا كنبد المرقد المباركة الشريفه حضرة السلطان الاعظم اكرم الا
 صندوقی بسیار ظریف و پرکار مرقد را پوشانده است. مطالب بدنه شمالی آن
 از فرسودگی خوانده نشد و بدنه جنوبی آن نیز نوسازی شده بود. آنچه بر بدنه شرقی
 باقی مانده بود بدین شرح است:

صاحب هذا الصندوق المرقد المباركة الشريف السلطان الاعظم
 الاكرم برهان السادات والاشرف المرحوم المغفور سلطان امیر شمس الدین
 ابن امیر کمال الدین الحسینی طاب ثراهما فی التاریخ وفات یوم الاثنین
 خامس عشرین شهر جمید الثانی سابع عشر خورداد ماه سنة تسع وخمسين
 وثمانمائه.

این صندوق نیز مانند صندوق شاهزاده حسین و امامزاده یحیی بر پایه‌ای جدا-
 گانه استوار است. صندوق سفید چاه نیز نظیر این صندوقهاست.
 در این مقبره سید زین العابدین بن سید کمال الدین و امیر شمس الدین ابن
 امیر کمال الدین بن میر قوام الدین و برادرش به خاک سپرده شده‌اند.

قبور سید عبدالعظیم بن سید کمال الدین بن سید قوام الدین^{۱۲۳} و
 عبدالحق بن سید نصیر الدین بن سید کمال الدین نیز در ساری است.^{۱۲۴}

میری سر روضه = میر سر روضه

در محله میر سر روضه ساری

این بناها ظاهراً مرقد میر کمال الدین بن میر قوام الدین مرعشی است. سید
 میر ظهیر الدین درباره این مرد می‌نویسد:

سید کمال الدین بن سید قوام الدین مرعشی پسر دوم اوست.
 در ماوراء النهر فوت شد. پس از آنکه فرزندان او به مازندران آمدند،
 فقرای مازندران رفتند و جسد او را آوردند و در ساری دفن کردند و عمارات
 مرغوبه بر بالای قبر مبارکش ساختند.^۱

سید علی بن سید کمال الدین بن میر قوام الدین مرعشی در ساری
 در مشهد مبارک پدرش مدفون است.^۲

سید غیاث الدین بن سید کمال الدین بن میر قوام الدین مرعشی
 در مشهد پدرش سید کمال الدین در ساری مدفون است.^۳

سید عبدالعزیز بن سید کمال الدین بن میر قوام الدین در مشهد میر-
 کمال الدین در ساری مدفون است.^۴

سید اشرف بن سید کمال الدین بن میر قوام الدین مرعشی در ساری
 در مشهد پدرش دفن شد.^۵

سید عبدالحق بن سید کمال الدین بن میر قوام الدین مرعشی
 قبرش در ساری است.^۶

در بازدید که در تاریخ پنجم مهر ماه ۱۳۶۳ از این بنا به عمل آمد از عمارات
 مرغوبه‌ای که میر ظهیر الدین از آن یاد می‌کند اثری نبود. بیشتر از سه هزار متر اراضی آن را
 به مدرسه فروغی اختصاص داده بودند و در فضائی محدود دبنای نوسازی بود که پانزده سال

۱- نسخه عکسی ترجمه سفرنامه ملکثوف ص ۹۳ الف.

۲- تاریخ طبرستان و رویان و مازندران ص ۳۸۳. ۳- همین کتاب ص ۳۸۴.

۴- همین کتاب ص ۳۸۴. ۵- همین کتاب ص ۳۸۴. ۶- همین کتاب ص ۳۸۴.

۷- تاریخ طبرستان و رویان و مازندران ص ۳۸۴.

۱۲۳- تاریخ طبرستان و رویان و مازندران ص ۳۸۲. ۱۲۴- همین کتاب ص ۳۸۶،
 ظاهراً عبدالحی فرزند نصیر الدین بن سید کمال الدین است نه عبدالحق.

پیش بر پا کرده بودند. صندوقی ساده در وسط بنا بود که آن را مقدمیر عبدالعظیم می دانستند. این نام یادآور نام میر عبدالعزیز است که پسر میر کمال الدین بوده و در مشهد پدرش به خاک سپرده شده بوده است. اما مزاده ای در دفتر مدرسه به نام «اما مزاده محمد» بود که ظاهراً از سرشناسانی بوده که در مشهد میر کمال الدین به خاک سپرده بودند. از مشهد میر کمال الدین بن میر قوام الدین مرعشی و پسرانش یعنی سید غیاث الدین و سید عبدالعزیز و سید اشرف و سید علی کوچکترین اثری برجای نبود.

بقعه سلطان محمدرضا

در محله ملا مجدالدین در شهر ساری

دو مرگان نام این بقعه را يك بار «سید محمد رضا»^۸ و بار دیگر «سلطان محمد

رضا» یاد می کند و گور ملا مرجان را در همین بقعه می داند.^۹

ملگنوف این بقعه را به نام «شاهزاده سلطان محمدرضا» می شناسد و می نویسد قبر کیف-علیشاه نیز در این بقعه است.^{۱۰}

مشکوتی این بنا را با ثبت تاریخی شماره ۱۵۳ یاد کرده و می نویسد:

مقبره سلطان محمدرضا در جنب مقبره ملا مجدالدین واقع شده است. در حال حاضر بنای ساده ایست که عاری از هر گونه ارزش تاریخی و هنری می باشد. این آرامگاه طبق کتیبه منظومی که دارد در قرن سیزدهم هجری مرمت شده است.^{۱۱}

پوپ این بقعه را به نام «شاهزاده محمد سلطان رضا» می شناسد.^{۱۲}

در بازدید مهرماه ۱۳۶۳ بقعه ای نیمه خراب کنار بقعه ملا مجدالدین دیده شد

ولی از نام سلطان محمد رضا کسی خبر نداشت.

قسمت جغرافیائی ص ۲۷ 8- Mission Scietifique en Perse

۹- همین کتاب ص ۲۱۸. ۱۰- نسخه عکسی ترجمه ملگنوف ص ۶۱ الف.

۱۱- فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران.

12-A svrvey of Persian art vol. 8. No 351.

بقعه ملا مجدالدین

در محله ملا مجدالدین ساری ۱۲

در کتاب اسامی دهات کشور محل این بقعه در گورستان بربری محله ساری نوشته شده است.^{۱۴}

در سفارش نامه انجمن آثار ملی نام این بقعه آمده است.^{۱۵}

مشکوتی ثبت تاریخی این بقعه را به شماره ۱۵۴ ضبط کرده و درباره آن می نویسد: بنای کنونی، بقعه محقری است که دارای ایوانی می باشد.

در این ایوان کتیبه ای به خط رقا ع گچ بری شده. بنای قدیمی این بقعه در

عداد ابنیه اوایل اسلام به شمار آمده است. طبق کتیبه دیوار داخلی بقعه،

این مکان مقبره ملا مجدالدین مکی می باشد.^{۱۶}

راینو صورت رسالت امام جعفر را در این بقعه به شرح زیر رونویسی کرده است:

صورت رسالت امام جعفر در بقعه مجدالدین مکی در ساری

ابو عبدالله صادق بسم الله الرحمن الرحيم

یا معاشر المسلمین یا زمره المؤمنین کثر الله امثالکم اعلموا ان الله تعالی امرکم بالصلاة والزکاة والصوم والحج والحداد بارتکاب الحلال و باجتنا بامره الحرام و ما قال رسول الله صلی الله و علی آله بامر الله تعالی و تقدس قتمکوا بامر الله تعالی النجاة فی الاخرة لتکونوا من المؤمنین و واجب علینا اعلامکم بهذه الاوامر و النواهی مولى الموالى مفخر الصلى و الی و الی مولانا مجدالدین مکی و ارسلها الی مدینتین الآمل و الساری و نواحیها فاسمعوا منه ما یقول لکم من جمیع اوامر و نواهی و تعزز وجوده بامر الله تعالی و تعالی اذین الله و اطیعوا الله و اطیعوا الرسول و اولی الامر منکم

۱۳- نسخه عکسی ترجمه ملگنوف ص ۹۳ الف. ۱۴- کتاب اسامی دهات کشور

ج ۱ ص ۱۷۷ ۱۵- سفارش نامه انجمن آثار ملی ش ۴۹ ص ۳۹ و ۴۰.

۱۶- فهرست بناهای تاریخی ذیل ملا مجدالدین.

فی عاشر شوال سنة ستة و ثلثین ومائه.^{۱۷}

حاجی زین العابدین شیروانی در رجب ۱۳۱۵ قمری از بقعه ملا مجدالدین و مرقد سید محمد کیا یاد می‌کند و می‌نویسد:

بقعه ملا مجدالدین مکی بقعه محقری، دارای ایوانی جلو آن. در این ایوان کتیبه‌ای به خط رقاع گچ‌بری شده. طبق کتیبه دیوار داخلی بقعه، این مکان مقبره ملا مجدالدین مکی است، کنار بقعه سید محمد کیا بیرون شهر ساری به فرمان امام جعفر الصادق در سال ۱۳۶ به جانب طبرستان برای ارشاد عباد آمده است.^{۱۸}

در بازدید مهرماه ۱۳۶۳ بقعه ملا مجدالدین رودخرابی داشت و قصد داشتند در اراضی آن کتابخانه‌ای بسازند. از کتیبه گچ‌بری شده با خط رقاع که رابینو و حاجی زین العابدین شیروانی آن را دیده و خوانده‌اند، اثری باقی نبود. ظاهراً در تعمیرات سردستی که در این بنا کرده بودند، روی این کتیبه را نیز با گچ پوشانده و سفید کرده بودند. در طول امامزادگان دوران صفوی ذکر مرقد مولانا مجدالدین مکی هست ولی ظاهراً از محل اصلی آن اطلاعی نداشته‌اند و محل آن را به جای شهر ساری در ساری رودپی حومه ساری دانسته‌اند.

تولیت این محل با مولانا محمد رضا دروازی بوده و غیر از نذورات، از دربار اصفهان جیره و مواجب نیز داشته است و معمولاً به جای نقدینه کلان ابریشم به این متولیان درباری می‌داده‌اند.

امامزاده عباس

در دهکده آزادگله از دهکده‌های اندرود ساری

مرقد امامزاده عباس در حدود سه کیلومتری خارج از مرکز شهر ساری است. معروف است که این امامزاده فرزند امام موسی الکاظم ع است. بدنه اصلی بنا

۱۷- سفرنامه مازندران و استرآباد رابینو ص ۲۲ ع ۲۳ و ع ۱۸- طرائق الحقائق

ج ۳ ص ۶۴۹.

هشت ضلعی است. بر بالای اضلاع، قرنیه‌های سینه کفتری و بالای آن کمربندی هشت ضلعی و بالای آن گنبد هرمی شکل است. مسجدی متصل به بنای اصلی بقعه است. (عکس شماره ۲۹۲ و ۲۹۳) در مسجد (عکس شماره ۲۹۴) و در ورودی بقعه (عکس شماره ۲۹۵) کنده کاریهای ظریف دارد و نورگیر مشبک کاری ظریفی بالای در ورودی بقعه است. (عکس شماره ۲۹۶) صندوقی و ضریحی مرقد امامزاده را پوشانده است. (عکس شماره ۲۹۷) تاریخ اتمام و کتیبه، صندوق را رابینو در مازندران و استرآباد خود خود بدین ترتیب نقل کرده است:

تحریراً فی التاریخ ماه جمادی الاخر سنة سبع و تسعین و ثمانمائه. این ابیات بر روی در داخلی حک شده است:

جدا کاخی که هر دم بهر فیض ^{۱۹}	بر درش روح القدس آید فرو
مرقد شهزاده عباس شهید	فقد کاظم آن شه با ابرو
در زمان شاه روز افزون لقب	حضرت آقا محمد دان که او
نصرو دین پرور است و عدل‌گر	سروری گردون شکوه و عدل جو
بر حفاظش ساخت عالی گنبدی	مسجد و حوض و عمارات نکو
دین پناه آقا حسین کهن الانام	تا ابد این نام نیکو ماند از او
بهر تاریخش پرسیدم ز عقل	گفت بادا رحمت یزدان بر او

پس از آن می‌نویسد:

وسط صحن گنبد ضریحی است مشبک که اخیراً ساخته شده و داخل آن صندوقی است بسیار عالی و نفیس که درازای آن ۲۵۰ و پهنا ۱۵۰ و بلندی ۱۲۰ سانتیمتر است. بر حاشیه آن آیاتی از کلام الله مجید و در وسط بدنه شمالی مقابل دریچه این عبارات حک شده است: بسم الله الرحمن الرحیم هذا المشهد المقدس الحضرات الکرام امام زادگان بحق امام زاده عباس بن عبدالله بن موسی الکاظم و محمد و حسن بن محمد زید عمل الصندوق

۱۹- رابینو ابتدای این بیت را چنین خوانده است: جل کل حی به جای جدا کاخی.

بسعی و اهتمام سیدمرتضی بن سیدعلی بن سیدشمس الدین بن سیدعبدالصمد بن سیدشمس الدین بهرام نجار تحریرا فی التاریخ ماه جمادی الاخر سنة سبع وتسعين وثمانمائه^{۲۰}.

هیأت Corpus در سال ۱۹۶۷ درباره این بقعه می نویسد:

راینو این مرقده را نزدیک دهکده آزادگله دانسته است . این دهکده تقریباً داخل شهر شده است. آنچه زاینونقل کرده با کارماختلاف دارد زیرا درهائی را که بهرام کنده کاری کرده در شرح ما نیست.

کتابه مفصلی در زیر سقف است که ظاهراً رایینون دیده و مورخ اول رمضان ۸۲۷ است. اما این تاریخ با تاریخ بنا ظاهراً زیاد نمی خواند. صندوق آن را شمس الدین بن احمد ساری ساخته است و در جمادی الهانی ۸۹۹ درهای شمالی و در سال ۹۱۱ درهای جنوبی مرقده بی بی سکینه را در مشهد سر (بابلس) ساخته است^{۲۲}.

کتابه ای بر سقف امامزاده است که کمتر کسی از مطالعه کنندگان متوجه آن شده است و آن بدین شرح است:

ظهور و بروز امامزاده معصوم عباس بن موسی کاظم علیه السلام در پنجشنبه یکم ماه مبارک رمضان سنه سبع وعشرین وثمانمائه و اجازة فرمودن سیدامیر بن سید شرف الدین حسین در شب مذکور بظهور وجود عام(۹)
صندوقی ظریف و پرکار مرقده را پوشانده است . این عبارات بر آن خوانده می شود:
عمل شمس الدین بن استاد احمد نجار ساری موضع شنبه تحریرا فی التاریخ ماه جمادی الاخر سنة تسعة وتسعين وثمانمائه (عکس شماره ۲۹۸)

۲۰- تاریخ مازندران ج ۲ ص ۳۴۰ و ۳۴۱.

21- Rabino p. 58, C. F. Abbas Shayan p. 299-300,
22- Mayer, L. A., Islamic Woodcarvers and Their works, Geneva 1958 p. 64. Corpus ۹ ص به نقل از

عمل بهرام ابن استاد محمد نجار ساری سکندان آبادی^{۲۳}. سپس کتیبه صندوق را به ترتیب زیر نقل کرده است:

عمل الصندوق بسعی و اهتمام سیدمرتضی بن سید علی ابن سید شمس الدین بن سیدعبدالصمد بن سیدشمس الدین بهرام نجار تحریرا فی- التاریخ ماه جمادی الاخر سنة سبع وتسعين وثمانمائه^{۲۴}. مهجوری دوباره این بقعه می نویسد:

این گنبد در یک کیلومتری پل تجن است. متصل به این گنبد مسجدی است که پهنای آن ۸ متر و درازای آن ۱۱ متر و ارتفاع آن ۵ متر است . این گنبد از پایین چهار گوشه و از بالا هرمی شکل است ، به ارتفاع بیست متر و از داخل پانزده متر. درهای مسجد و گنبد که مقابل هم هستند، هر یک به بلندی ۲۲۵ سانتیمتر و پهنای هر لنگه ۷۵ سانتیمتر است. هر دو جفت در از شاهکارهای کنده کاری قرن نهم هجری است. بر در گنبد چیزی نوشته نیست بر در مسجد این اشعار حک شده است.

سپس هفت بیت اشعاری را که نقل کردیم آورده و نام نجار را یاد می کند.

مشکوتی شماره ثبت تاریخی این بنا را ۳۶۱ ضبط کرده و درباره آن نوشته است:

این بنا از لحاظ دارا بودن گنبد مخروطی شکل آجری و شیوه ساختمانی دارای اهمیت تاریخی و صنعتی می باشد. در روی صندوق چوبی منبت آن تاریخ سال ۸۹۷ هجری حک شده است. در این بقعه سه تن از امامزادگان عباس و محمد و حسن مدفون می باشند. نجار صندوق این بقعه طبق امضاء آن شمس الدین بنا ابن احمد نجار ساری بوده است^{۲۵}.

۲۳- سفرنامه مازندران و آستارا در ایینو ص ۲۲ ع و ۲۴ ع. قسمت آخر کتیبه بر در ورودی است و چنین است: عمل بهرام ابن استاد محمد نجار ساری مقیم سکندان آباد .

۲۴- همین کتاب ص ۲۴ ع. ۲۵- فهرست بنا های تاریخی و اماکن باستانی ص ۱۳۹

در سفارش نامه انجمن آثار ملی نیز از این بقعه یاد شده است.^{۲۶}

در کتاب اسامی دهات کشور محل این امامزاده پنج کیلومتری شهر ساری، وسط گورستان نوشته شده و تاریخ بنای آن را مورخ به سال ۸۷۷ دانسته‌اند.^{۲۷}

در آثار ایران ص ۳۱۴ نیز از امامزاده عباس یاد شده است. نام بانیان صندوق بدین ترتیب بر صندوق حک شده است:

بسعی و اهتمام بعمل هذه الصندوق سید مرتضی ابن سید امیر وسید حسن بن علی وسید عباس ابن سید شرف الدین وسید محمد ابن سید حسین و سید عبدالصمد ابن سید شمس الدین. (عکس شماره ۲۹۹)

در سفرنامه‌ای که یکی از همراهان درن در سال ۱۲۷۵ ق. ه. نوشته، چنین آمده است: امامزاده عباس در دهکده آزاد کلای ساری، دارای گنبد آجری است.^{۲۸} مقبره‌ای را که زاره به نام امامزاده عباس ساری معرفی کرده است، مقبره امامزاده محمد طاهر نزدیک بارفروش (بابل) است و در این معرفی اشتباهی رخ داده است.^{۲۹} میان کفش کن و مسجد متصل به بقعه دری ظریف است که این ابیات بر بئووی سمت راست لنگه راست و پاساربالای آن و بر پاسار بالای لنگه چپ و بئووی سمت چپ آن حک شده است:

چند اکاخی که هر دم بهر فیض	بر درش روح القدس آید فرو
مرقد شهزاده عباس شهید	فقد ^{۳۰} کاظم آن شه با آبرو
در زمان شاه روز افزون لقب	حضرت آقا محمد آنک او
خسروی دین پرور است و عدل گر	سروری گردون شکوه و عدل جو

۲۶- سفارش نامه انجمن آثار ملی ش ۴۹ ص ۳۹ و ۴۰.

۲۷- کتاب اسامی دهات کشور ج ۱ صفحات ۱۷۷ و ۱۷۸.

۲۸- سفرنامه مازندران و استراباد ص ۹۳.

29- H. Sarre: Denkmäler Persischer Baukunst, P. 100, Fig. 131

۳۰- دراصل: نقد.

بر فرازش ساخت عالی گنبدی
دین پنا آقا حسین کهف الانام
بهر تاریخش چو پرسیدم ز عقل
بر پاسار پایین لنگه سمت راست:

عمل بهرام ابن استاد محمد نجار ساری مقیم اسکندران.

بر پاسار پایین لنگه سمت چپ:

الدنيا ساعة فجعلها طاعة كتبه بهرام نجار

بر حاشیه بالای ضریح مشبك فلزی نو ساز ابیات زیر با خط خوش نستعلیق فضائلی خطاط حکاکی شده است:

این بارگاه کیست بدین قدر و عزوشان	کاینسان بذوق و شوق مه و مهر آسمان
آن بامداد میزندش بوسه بر جبین	وین شامگاه مینهدش سر بر آستان
صد گلستان بگوشه هر صفه اش پدید	صد آفتاب در دل هر ذره اش نهان
این روضه گربهشت نباشد چگونه است	رضوان ستاده بر در او همچو پاسبان
این بقعه گرسهر نباشد خود از چه روی	رخشنده اخترانش تا بد بهر کران
مازندران زمینش پهلو زند بچرخ	ساید سردر قدمش ساری به کهکشان
اینجاست مرقد یکی از آل مصطفی	پیغمبر خدا شرف و فخر انس و جان
آن دودمان پاک علی آن ولی حق	کاسلام را از اوست همه قدر و عزوشان
پور امام هفتم موسی کاظم آنک	دارد نسب ز فاطمه شهبانوی جهان
عباس نام او و رضا را برادر است	شهزادگانی از شه دین صاحب نشان
والاتبار سید علی نسب که هست	اندر حسب فرید زمان فخر دودمان
از باب و مامی از شرف و قدر و فرچنان	فرزندی آید از شرف و قدر و فرچنان
نه قرن بیشتر شده این بقعه کهن	بر پا به سعی و کوشش اختیار آن زمان
تعمیر بقعه کردند از راه صدق دین	اخلاف آن بزرگان شش قرن بعد از آن

۳۱- کلمه ای نظیر حص.

از همت بلند زن و مرد ساروی شد این ضریح ساخته در اصفهان سال هزار و سیصد و پنجاه و سه گرفت جای این ضریح پاک و منور در این مکان از رنگ دلپذیرش صدق و صفا پدید و ز نقش روح بخشش ذوق و هنر عیان از کاسمی بماند این شعر یادگار تا هست این مزار مطاف جهانیان فضائلی

در موازات این ابیات از گوشه شمال غربی ضریح آیاتی از کلام الله مجید با خط خوش بسم الله الرحمن الرحیم هل اتی علی الانسان - تا - امثالهم تبدیلا کتبه فضائلی ۱۳۵۳.

سید جلال سر

دور زرگر باغ حومه ساری

بنائنی است استوانه شکل از آجر و گچ که بالای قریسهای سینه کفتری آن را با افزودن زائده‌هایی به هشت ضلعی تبدیل کرده اند و گنبدی هرمی هشت ضلعی بر آن زاده اند بام بنا دو پوش است و از داخل گنبدی نیم کره ای است. مسجدی تازه سازی متصل بنا است (عکس شماره ۳۰۰). دری آهنین و صندوقی چوبین ساده دارد که هیچگونه اثر تاریخی و هنری بر آنها نیست. بنا بر سه تپه‌ای تاریخی است و اطراف آن درختان آزاد کهنسال است.

مهجوری از این امامزاده به «نام» امامزاده سید جلال» یاد کرده و می نویسد: در بیرون شهر ساری در دو کیلومتری در محلی به نام زرگر باغ»^{۳۲}

مساجد و مدارس سازی

مسجد جامع

در محله چنار بن (= پاچنار)

حسن بن اسفندیار درباره مسجد جامع ساری چنین نوشته است:

۳۲- تاریخ مازندران ج ۲ ص ۳۴۳.

مسجد جامع ساری را در خلافت هارون الرشید، یحیی بن یحیی بنیاد نهاد و مازیار بن قارن به اتمام رسانید و آثار عمارت مازیار بیشتر ظاهراست. (در سال ۶۰۶ قمری) گنبد آن چهار در که در مقابل سرای باوندان نهاد و ملک سعید اردشیر غفر الله ذنوبه، آن موضع را باغی خرم ساخته بود و به یک جانب میدان، و گنبد در میان، منوچهر شاه اساس افکند و به عهد اصفهبد - خورشید گاو باره خطلی یافته بود، مرمت کردند. در مقدمه هیچ آدمی نیست که از آن عمارت خشتی جدا کند، از احکام ریخته که فرموده اند.^{۳۳}

میر ظهیر الدین مرعشی نیز همین مطلب را نقل می کند و ظاهراً سند او تاریخ طبرستان حسن بن اسفندیار بوده است. او چنین می نویسد:

مسجد جامع ساری در خلافت هارون الرشید، یحیی بن یحیی

بنیان گذاشت و مازیار تمام کرد.^{۳۴}

در صفحات دیگر تاریخ خود این اسفندیار می نویسد:

مسجد جامع ساری ابوالخصیب ساخت که والی بنو العباس بود

روز دوشنبه ماه آبان سال بر صد و چهل و چهار.^{۳۵}

باز میر ظهیر الدین مرعشی قدم بر جای پای حسن بن اسفندیار گذاشته و همین مطلب را چنین توضیح می دهد:

پس از اینکه اسپهبد خورشید در سنه ۱۴۴ (قمری) خود را در فلام-

رودبار اشکور بکشت، ابوالخصیب والی طبرستان شد و مسجد جامع

ساری را اوساخت و مردم ساری چون مسلمان شدند، شیعه امامیه شدند.^{۳۶}

از اینکه مسجد جامع در دوران خلافت بنی العباس بنیان گذاشته شد سخنی

نیست ولی سخن در بنیادگذار است. عده ای پس از شکست سپهبد خورشید،

ابوالخصیب را بنیان گذار می دانند و گروهی یحیی بن یحیی را. در سال بنا هم که سنه

۳۳- تاریخ طبرستان ج ۱ ص ۵۹. ۳۴- تاریخ طبرستان و مازندران ص ۲۱.

۳۵- تاریخ طبرستان ص ۱۷۸. ۳۶- تاریخ طبرستان و مازندران ص ۱۹۶.

۱۴۴ هجری قمری است تقریباً متفن القولند.

مقدسی از جامع ساری یاد کرده و ظاهراً آن را دیده است.^{۳۷}

مرحوم مهجوری مسجد جامع ساری را دارای هشت قسمت می‌داند و فقط شش قسمت آن را به این شرح نام می‌برد:

مسجد جامع رضا خان، مسجد جامع مصطفی خان، مسجد شاه

غازی، مسجد عرب، مسجد اسکندر میرزا، مسجد حاج دهقان زاده.^{۳۸}

منظور آن مرحوم از این شرح معلوم نشد.

رضاقلی خان هدایت درباره این مسجد می‌نویسد:

نسبت بنای این جامع را به خلفای بنی عباس خاصه هارون الرشید

می‌دهند. سه گنبدان که در قدیم آتشکده بوده و عقیده بعضی اینست که سرسلم

و تور و ایرج - پسران فریدون - آنجا مدفون است، حالا کریاس مسجد

است. این مسجد را مازیار بن قارن هشتصد سال قبل (از زمان نویسنده)

تعمیر یا بنا نموده است.^{۳۹}

در سفرنامه استرآباد و مازندران مورخ ۱۲۷۵ ه. ق. آمده است:

مسجد جامع در عهد قدیم آتشکده بود که روبروی در کوچک

سمت غربی علامت گاه قبر فریدون است که هیچ آثار و مقام و مقبره‌ای

ندارد. مشهور است که در این مکان بوده است.^{۴۰}

ملگنوف می‌نویسد:

مسجد جامع ساری معبد موبدان گبران بود. بنای آن‌گونه

عمر بن علا یا یحیی بن یحیی کرده است در سال ۱۲۵ و مرمت آن از

مازیار بن قارن.^{۴۱}

۳۷- احسن التقاسیم ص ۳۵۹ - ۳۸- تاریخ مازندران ج ۲ ص ۲۴۷.

۳۹- مرآت البلدان ج ۴ ص ۱۰۵ - ۴۰- سفرنامه استرآباد و مازندران ص ۹۶.

۴۱- ملگنوف نسخه عکسی ص ۶۱ ب.

در کتاب اسامی دهات کشور ج ۱ صفحات ۱۷۷ و ۱۷۸ و سفارش نامه انجمن آثار ملی ش ۴۹ ص ۳۹ و ۴۰ از این مسجد یاد شده است.

در تیرماه ۱۳۶۳ مسجد جامع مورد بررسی قرار گرفت. از آثار قدیم و آنچه در کتب آمده است چیزی دیده نشد. فعلاً مسجد جامع شامل حیاطی چهار گوشه است که زیاد وسعتی ندارد. در دو طرف شرقی و غربی شبستانهایی است که جلو آنها پنجره‌های چوبین بلند با جام شیشه نصب کرده‌اند. ایوانی در جنوب مسجد است که بالای آن دو مأذنه آجری است. مسجد دارای دو در ورودی غربی و شمالی است. حوض آبی در میان حیاط است و تختی برای نمازگزاران ساخته‌اند. سراسر بام بناهای مسجد سفالپوش است.

مسجد جامع ساری در سال ۱۴۳۸ ه. ق.

فریزر در سال ۱۸۲۲ میلادی از شهر ساری دیدن کرده و درباره مسجد جامع آن نوشته است:

جمعه مسجد در شهر است. چناری قدیمی دارد که قسمتی از فضای

باز جلو مسجد را سایه کرده است. نظیر این چنار در صحن مسجد مزبور

بود اما در اثر آتش‌سوزی از میان رفت.^{۴۲}

فهرستی از مدارس و مساجد ساری

۱- چال مسجد، امروز به نام مسجد «ملک آرا» معروف است و در کوچه

چال مسجد، خیابان پهلوی (شیخ طبرسی) است. نوسازی شده و برقرار است.

۲- مدرسه سلیمان خانی در محله بازار روبروی مسجد جامع، برقرار و در

دست تجدید بناست. فعلاً حیاطی وسیع بدون حوض آب و بدون آجر فرش و پانزده حجره آباد طلبه‌نشین دارد. ملگنوف از این مدرسه یاد کرده است^{۴۳} حاجی-

۴۲- سفرنامه فریزر ص ۴۱.

۴۳- ملگنوف متن روسی ص ۱۱۴ تا ۱۳۱ درباره مازندران.

زین العابدین شیروانی در رجب سال ۱۳۱۵ هـ. ق. این مدرسه را دیده است.^{۴۴}
 ۳- مدرسه مادرشاهزاده در محله سبز میدان یکسره از میان رفته است. ملگنوف
 در سفرنامه خود از آن یاد کرده است.^{۴۵}

۴- مسجد ابوالفضل در خیابان فرح آباد، محل مسجد اراضی تکیه همت آباد
 شپش کشان سابق بوده است که نوسازی شده است، سردری کاشیکاری و گنبدی
 سیمانی دارد.

۵- مسجد حاج درویش علی در میدان ساعت یکسره از میان رفت. محل آن
 میدان ساعت اول خیابان شاه عباس بوده است. ملگنوف از این مسجد یاد کرده است.^{۴۶}
 ۶- مدرسه امامیه در کوچه درب مسجد جنب مسجد جامع است. این مدرسه
 برقرار است. مهجوری از آن یاد کرده است.^{۴۷}

۷- مدرسه و مسجد حاج مصطفی خان در محله عباس خانی چهار راه برق
 طرف قبلی آن مسجد است با ایوانی در وسط و مابقی بنا مدرسه است و چهارده
 حجره طلبه نشین دارد. قسمت برجسته وسط حیاط تختی است به بلندی نیم متر
 از سطح زمین که محل خواندن نماز در دوران گرم است. حوضی کوچک برای وضو
 و رفع حاجت دارد.

تاریخ بنای مسجد به شرح کتیبه ای که در محراب آن است سال ۱۲۷۳ قمری
 است. بانی حاج مصطفی خان سورتیجی است که از رجال پرهیز کار زمان محمدشاه
 و ناصرالدین شاه قاجار بوده است.

طاقهای قسمت مسجد خراب و نزدیک به سقوط بود، بانومریم وزیر، نواده
 میرزا مسیح آن را تجدید بنا کرد.

ملگنوف در فصل مربوط به مازندران از این بنا یاد کرده است.^{۴۸}

۴۴- طرائق الحقائق ج ۳ ص ۶۵۱. ۴۵ و ۴۶- ملگنوف متن روسی صفحات

۱۱۴ تا ۱۳۱ درباره مازندران. ۴۷- تاریخ مازندران ج ۲ ص ۳۴۸.

۴۸- ملگنوف متن روسی صفحات ۱۱۴ تا ۱۳۱.

تکیه ها و حسینیه های ساری

۱- تکیه عباس خانی در محله امامزاده عبدالله ساری در چهار راه برق. بنائی
 است مستطیل شکل. در ورودی و پنجره های آن نوسازی شده است و نام آن را بر کاشی
 «حسینیه عباس خانی» نوشته اند.

۲- تکیه قلیچ خان در قلیچ محله برقرار است و نوسازی شده است.

۳- تکیه مختار در محله مختار خیابان قارن کوچه مختار برقرار است و نوسازی
 شده است.

۴- تکیه آب انبارنو (= انبارنو) در محله انبارنو خیابان قارن کوچه آب انبارنو
 برقرار است و نوسازی شده است.

۵- تکیه شکر آباد در محله شکر آباد خیابان پهلوی (شیخ طبرسی) برقرار است
 و نوسازی شده است.

۶- تکیه میری سر روضه در محله میری سر روضه خیابان فرهنگ روبروی
 دبیرستان توحید برقرار است و نوسازی شده است.

۷- تکیه سیدسر در محله میرمشهد این تکیه پشت امامزاده یحیی است. نوسازی
 شده و برقرار است.

۸- تکیه شاهزاده حسین در محله شاهزاده حسین پشت کارخانه پنبه، نوسازی
 شده و برقرار است.

۹- تکیه باقر آباد در محله باقر آباد پهلوی شکر آباد نوسازی شده و برقرار
 است.

۱۰- تکیه امامزاده عبدالله در محله امامزاده عبدالله یکسره از میان رفته و کارخانه
 برق ساری به جای آن ساخته شده است.

۱۱- تکیه نعلبندان در محله نعلبندان، خیابان نادر (جمهوری) روبروی امامزاده
 یحیی نوسازی شده و برقرار است.

۱۲- تکیه نقاره چی محله در نقاره چی محله خیابان خاقانی نوسازی شده و

برقرار است .

۱۳- تکیه اصفهانی محله ، خیابان قارن کوچه اصفهانی، نو سازی شده و

برقرار است .

۱۴- تکیه حاجی آباد در محله حاجی آباد در آتش سوزی بنای آن از میان رفت.

تجدید بنا شده و برقرار است.

۱۵- چهار تکیه در محله چهار تکیه دروازه بابل اول خیابان ملت برقرار است و

به نام «حسینیة ارشاد» شهرت دارد.

۱۶- نو تکیه در محله نو تکیه خیابان شیخ طبرسی نزدیک شکرآباد نو سازی

شده و برقرار و بر راه است.

۱۷- تکیه سه شنبه خیابان نادر (جمهوری) پهلوی تکیه رانندگان نو سازی شده

و برقرار و آباد است.

۱۸- پیر تکیه در محله دروازه گرگان خیابان شاه عباس (هجده دی) کوچه پیر-

تکیه نو سازی شده و برقرار و بر راه است .

۱۹- تکیه بهرام اتر (بضم الف و تاء) در محله بهرام اتر، خیابان نادر (جمهوری

اسلامی) ، کوچه بهرام اتر، نو سازی شده و برقرار است .

آب انبارها و طرز خنک کردن آب در ساری

فریزر در سال ۱۸۲۲ میلادی یعنی ۱۲۳۸ ه . ق . در شهر ساری بوده و درباره آب انبار-

ها و طرز خنک کردن آب می نویسد:

در این شهر آب انبارهای بسیار بزرگ است که در تابستان مورد

استفاده قرار می گیرد. گنجایش و عمق زیاد و بامهای قطور آن آب را خنک

و گوارا نگاه می دارد. در نقاط مختلف شهر آب انبارهای مختلف است .

یکی هم در زمان حاضر توسط مادر محمد قلی میرزا ساخته شده است.

مردم این شهر طریق دیگری برای خنک کردن آب در نظر گرفته اند .

ابتدا درخت بلندی را در نظر می گیرند. سرو شاخه های آن را کم می-

کنند و بالای آن دستک درازی می بندند به این دستک قرقره هایی نصب شده

است که طنابی از هر یک می گذرد . کوزه را به طنابی می بندند و بوسیله

قرقره آنرا بالای می کشند. جریان هوا در بالا به سرعت آب را سرد می کند .

پس از پایین کشیدن، کوزه ها آب خنکی دارند^{۴۹}.

آب انبارهای شهر ساری

۱- آب انبار میر مشهد در میر مشهدی محله یکسره خراب شده و کتابخانه عمومی

شهر به جای آن ساخته شده است.

۲- آب انبار چراغ برق در محله امامزاده عبدالله یکسره خراب کرده اند و انبار

شیر و خورشید به جای آن ساخته شده است.

۳- آب انبار نو که به تلفظ محلی «نوانبار» گویند در محله نوانبار ساری . این

آب انبار را خورشیدخانم از خاندان کنی ها ساخته است. تمام اجزای آن از مدخل و

پلکان و پاشیر و قسمت انبار آب با پوشش گنبدی آن برجای است ولی مدخل آن را با

آجر و سیمان چیده اند . مدخل آن در کوچه و سایر قسمت های آن در خانه ای

مسکونی است .

۴- آب انبار بهرام اتر (بضم الف و تاء) در محله بهرام اتر ساری گنبد و انبار

آن وجود دارد و سایر اجزاء از میان رفته است.

۵- آب انبار میرز امهدی در محله ملا آقا بابا در خیابان شاه عباس (هجده دی) دوران

انقلاب) . مدخل آن بر خیابان است که جلو آن را دری بامیله های آهنین گذاشته اند.

باقی اجزای آن از پلکان و پاشیر و انبار آب و سقف و بام گنبدی آن برقرار است و حریم

آن نیز محفوظ است.

۶- آب انبار چنار بن (= پاچنار) در محله چنار بن (= پاچنار) فقط انبار آن با

گنبد آجری آن باقی است. سایر قسمت‌ها را از مدخل و پلکان و پاشیر را خراب کرده اند و چاپخانه می‌سازند.

۷- رضاقلی خان هدایت جزء اعمال خیر ناصرالدین شاه می‌نویسد:

دو باب آب انبار در ساری هر یک به پانصد تومان ساختن فرموده و

مزید رضای خلق و خالق گشته^{۵۰}.

چون نام و محل این دو آب انبار معلوم نبود نتوانستیم آنها را بیابیم و درباره آنها تحقیق کنیم.

حمامهای شهرساری

۱- حمام باغ شاه در محله باغ شاه (= دروازه گرگان) این حمام برقرار است و پهلوی سینمای مولن روز امروز است. در دوران انقلاب به نام حمام هجده دی شهرت پیدا کرد. تغییرات اساسی در بنای قدیمی داده اند. ملگنوف در سفرنامه خود از این حمام یاد کرده است^{۵۱}.

۲- حمام حاج درویش علی در محله ملا آقا باباجان. این حمام با تغییرات اساسی که در آن داده اند تا امروز در میدان ساعت برقرار و به کار است. ملگنوف از این حمام نیز یاد کرده است^{۵۲}.

۳- حمام میرزا یوسف یا حمام دودر در محله میدان نرگسیه. سراسر حمام را خراب کرده اند و فعلاً (تیرماه ۱۳۶۳) مشغول ساختن بازارچه هستند. ملگنوف از این حمام نیز یاد کرده است^{۵۳}.

۴- حمام صادق خان در قلیچ محله این حمام برقرار و به کار است با تغییرات اساسی یعنی اضافه کردن دوش و نمره های شخصی امروز در خیابان قارن کوچک دبستان دانش است.

۵- حمام یکشنبه (= حمام خوئی) در محله میر مشهد. امروز متروک شده و از

۵۰- روضة الصفاى ناصرى ج ۱۰ ص ۲۸۵. ۵۱- ۵۳ و ۵۲ و ۵۳- ملگنوف ص ۱۱۴ تا ۱۳۱.

میان رفته است. ملگنوف نام این حمام را نیز برده است^{۵۴}.

۶- حمام سه شنبه پهلوی تکیه رانندگان امروز برقرار و به کار است با تغییرات اساسی یعنی از میان بردن خزینه ها و ساختن نمره های فردی و نصب دوش آب گرم و سرد. ملگنوف نیز از این حمام نام برده است^{۵۵}.

کاروانسراهای ساری

۱- کاروانسرای شاه

مرحوم محمدحسن خان اعتمادالسلطنه می‌نویسد:

تعمیر کاروانسرای معروف به کاروانسرای شاه واقع در شهرساری

بتاریخ ۱۲۷۳ قمری سال دهم جلوس همایون^{۵۶}.

نویسنده سفرنامه مازندران می‌نویسد:

در سال ۱۲۷۵ قمری به دستباری محمدحسن خان وزیر مازندران

به اتمام رسیده که سه دالان و حجره های مقطع و حوض آب جاری در وسط

دارد که در کل مازندران این طور کاروانسرا ندارد^{۵۷}.

این کاروانسرا که قدیمی بوده و تعمیر و مرمت و نوسازی آن دو سال به درازا

کشیده و بهترین کاروانسراهای مازندران بوده است مدت‌ها زیر نظر ژاندارمری بود.

بنای آن رایکسره ژاندارم‌ها خراب کردند و تبدیل به زمین صاف نمودند. فعلاً بازار

صندوق روزساری است.

۲- کاروانسرای وکیل در محله میدان ساری کم و بیش برقرار است و محل

قرض الحسنه است.

۳- کاروانسرای کاشی در محل دروازه بارفروش (بابل) ساری این کاروانسرا

جنب نوتکیه خیابان پهلوی (شیخ طبرسی) بوده است. آثاری از آن برجای نیست.

۵۴ و ۵۵- ملگنوف ص ۱۱۴ تا ۱۴۱: ۵۶- المآثر والآثار ص ۵۷.

۵۷- سفرنامه مازندران و استرآباد مورخ ۱۲۷۵ قمری ص ۹۶.

- ۴- کاروانسرای شفیعی در محله دروازه بارفروش (بابل) ساری، اثری از آن باقی نمانده است.
- ۵- کاروانسرای علی گدا یا حاجی علی گدا معروف به «علی بلن»^{۵۸} در محله دروازه استرآباد (گرگان) مخروبه شده و آثاری از آن برجای است.
- ۶- کاروانسرای همدانی در محله میدان ساری، کسی از آن نشانی نداد و اثری از آن باقی نمانده است.
- ۷- کاروانسرای شه میرزادیه در محله بهرام اترساری فعلاً مخروبه است.
- ۸- کاروانسرای مصطفویان در محله بهرام اترساری در خیابان جمهوری اسلامی، برقرار است.
- ۹- کاروانسرای تبریزی در محله بهرام اترساری پهلوی کاروانسرای مصطفویان دائر و برقرار است.

چاپارخانه شهرساری

این چاپارخانه در سال ۱۲۶۹ قمری به امر ناصرالدین شاه درسازی برپا گردید.^{۵۹} نظیر این چاپارخانه در بیشتر شهرهای سرراه در دوران قاجاری ساخته شده است. پس از تحقیق معلوم شد اثری از چاپارخانه ساری برجای نیست.

رودخانه تجن

در متون جغرافیائی قدیم ذکر رودخانه تجن زیاد است و بشکل: طیزنه رود و تیژنه رود و تیزن و تجنه رود و تجن دیده می شود. تنها جغرافی نویسی که رودخانه تجن را «طبری رود و نهر طبرستان» خوانده سهراب است. اومی نویسد:

طبری رود سرچشمه اش در کوههای جرجان است. از ساریه می گذرد و به بحر طبرستان می ریزد.^{۶۰}

- ۵۸- بکسر باه ولام ۵۹- المآثر والآثار اعتماد السلطنه ص ۶۳.
- ۶۰- عجایب الاقالیم السبعه ص ۱۴۸.

در تاریخ منتسب به حسن بن اسفندیار این رودخانه را «طیزنه رود» خوانده و در یکی دو مورد «میان دورود» نیز خوانده است.^{۶۱} ظاهراً این نام مرکب از دو جزء: تیژ = تیز + بن است که می توان آن را «تند آب» معنی کرد. میرظهیرالدین می نویسد:

در سال ۳۲۵ قمری آب تجنه رود زیاد شد و طغیان کرد و اکثر ساری را خراب کرد.^{۶۲}

پل شاه عباسی

بر روی رودخانه تجن

ظاهراً خشتینه پلی که میر تیمور مرعشی از آن یاد کرده است، همین پل شاه عباسی است.^{۶۳}

یکی از همراهان درن در سال ۱۲۷۵ ه. ق. درباره این پل می نویسد:

یکصد قدم فاصله در میان رودخانه از پل آقا محمدشاهی، آثار و پایه پل آجری است که در عهد شاه عباس پل بوده و دو میل آجری در اول این پل برقرار می باشد.^{۶۴}

ناصرالدین شاه در دوم شوال سال ۱۲۹۲ ه. ق. درباره این پل می نویسد:

سه شنبه دوم شوال سال ۱۲۹۲ نزدیک عمارت فرح آباد در دهانه تجن در قایق نشسته سر بالای رودخانه را ندیم الی پل آجری که شاه عباس ساخته است. چند چشمه پل خراب اما پایه ها برجاست.^{۶۵}

درمگان در سال (۱۸۸۹) می نویسد که پل تجن بر روی رودخانه تجن نزدیک سازی است.^{۶۶}

- ۶۱- تاریخ طبرستان ج ۲ ص ۱۵۸. ۶۲- تاریخ طبرستان و رویان و مازندران ص ۱۲۵. ۶۳- تاریخ خاندان مرعشی مازندران ص ۲۹۸. ۶۴- سفرنامه استرآباد و مازندران ص ۹۴. ۶۵- سفرنامه ناصرالدین شاه به نقل از مازندران مهجوری ج ۲ ص ۱۸۸. ۶۶- هیأت علمی فرانسه در ایران ص ۲۲۶.

حاجی زین‌العابدین شیروانی در شعبان ۱۳۱۵ قمری می‌نویسد:

سر راه ساری به اشرف پلی که شاه عباس صفوی ساخته خراب است و این پل از نادر شاه است و از خاقان مغفور و ملک آرا تعمیرات شده هفده چشمه طاق دارد.^{۶۷}

پل آقا محمدخان

بر روی رودخانه تجن

در سفرنامه مورخ ۱۲۷۵ ه. ق. درباره این پل چنین آمده است:

پل تجن هفده چشمه دارد که آقا محمد شاه بنا نهاده و آبش از کوه‌های هزار جریب می‌آید و از فرح آباد داخل دریا می‌شود.^{۶۷} (عکس شماره ۳۰۱)

ملگنوف درباره این پل می‌نویسد:

این پل هجده ستون سنگی دارد. پل شاه عباسی بود خراب شد فتحعلی شاه ساخت.^{۶۹}

مهبجوری می‌نویسد:

پل تجن از بناهای آقا محمدخان قاجار نزدیک ساری است.^{۷۰}

تا جاییکه اطلاع داریم فتحعلی شاه اقدامی برای ساختن پل تجن نکرده است و ملگنوف در نقل این مطلب اشتباه کرده است.

پل محمد حسن خانی

در آلبوم ناصرالدین شاه پلی هفده چشمه دیگر به نام پل محمد حسن خانی در

۶۷- طرائق الحقائق ج ۳ ص ۶۵۵. ۶۸- سفرنامه استرآباد و مازندران ص ۹۴.

۶۹- نسخه عکسی ترجمه ملگنوف ص ۶۰ الف. ظاهر فتحعلی شاه تعمیر و مرمت کرده است.

۷۰- تاریخ مازندران ج ۲ ص ۱۷۸.

ربع فرسخی ساری عکسبرداری شده چون قابل تطبیق با پلهای نامبرده نبوده جداگانه نام بردیم. (عکس شماره ۳۰۲)

پل تجن از نظر مکنزی

مکنزی درباره پل تجن می‌نویسد:

راه ما از روی پلی آجری بود که روی آبکندی زده بودند.

از اینجا تا پل تجن هفت رودخانه کوچک است و روی رودخانه تجن در نیم-فرسنگی ساری پل بزرگی است که هفده دهانه دارد که به امر آقا محمدخان ساخته شده است. آب تجن فقط از چهاردهنه دهانه آن می‌گذرد و بستر رودخانه عمیق است. دهانه خرابی را که مستر ایت شرح داده تعمیر شده بود.

نزدیک این پل پایه‌های پل قدیمی که معروف است شاه عباس ساخته است، باقی است که هنر معماری مفید و تزیینی در این پل از هر چیز دیگر زیبای ایران زیباتر بود. رودخانه تجن از هزار جریب می‌آید و از سمت جنوب شرقی جنوب به سمت شمال جریان دارد و در فرح آباد به دریا می‌ریزد.^{۷۱}

دوستان در سال ۱۸۸۹ از برجی نام می‌برد که به امر شاه عباس بردهانه تجن رود ساخته شده بود.^{۷۲} از این برج امروز کوچکترین اثری نیست. همو ذکر می‌کند که خرابه‌ای واقع در مصب تجن رود بوده است. نگارنده اثری از این خرابه نیافت.^{۷۳}

پل مقیم خان

بیرون شهرساری در مغرب

مرحوم مهبجوری درباره این پل می‌نویسد:

این پل یادگار مقیم خان ساروی است که از طرف عادل شاه حکمران

مازندران بود.^{۷۴}

۷۱- سفرنامه مکنزی ص ۶۸. ۷۲- هیأت علمی فرانسه در ایران ص ۴۲۳.

۷۳- هیأت علمی فرانسه در ایران ص ۴۵۱. ۷۴- تاریخ مازندران ج ۲ ص ۱۲۴.

پل جدید تچن

چون پلهای شاهعباسی و محمدحسن خانی و آقا محمدخانی خراب شده و غیر- قابل استفاده است در دوران محمدرضا پهلوی پلی تازه بر این رودخانه با مصالح جدید تر بستند که امروز وسایل نقلیه از روی آن می گذرند.

راه شاهی = خیابان شاهعباسی

پنجشنبه هجدهم شوال سال ۱۲۹۲ قمری ناصرالدین شاه از خیابان شاهعباسی، از ساری به علی آباد (شاهی) رفته است.^{۷۵}

رضاقلی میرزا درباره راه شاهعباسی می نویسد:

از حدود شیرگاه الی ساری و بارفروش و از آنجا تا اشرف و استرآباد درختان را بریده و خیابانی از سنگ و گچ راست ساخته اند. از شیرگاه تا ساری هفت فرسخ است.^{۷۶}

و در جای دیگر می نویسد:

از کلباد به بلوک انزان و نوکنده و کردمحلله همه جا در جاده شاهعباس

عبور نموده به خانه رضاقلی خان سدن رستاقی آمدیم.^{۷۷}

معصوم علیشاه درباره این راه می نویسد:

راه صفویه را کناره کوه ساخته اند از لنکران الی مازندران.

خیابان شاهعباس از لنکران گیلان الی آخر مازندران و جرجان از پشت باغ شاه

(یعنی باغ شاهعباس) در ساری می گذرد.^{۷۸} (رجب ۱۳۱۵ قمری)

۷۵- سفرنامه ناصرالدین شاه به نقل از مازندران مهجوری ج ۲ ص ۱۹۱.

۷۶- مسافرت رضاقلی میرزا به خوارزم به نقل از مرآت البلدان ج ۲ ص ۴۱.

۷۷- مسافرت رضاقلی میرزا به خوارزم به نقل از مرآت البلدان ج ۲ ص ۴۵.

۷۸- طرائق الحقایق ج ۳ ص ۶۵۳.

راههای ساری

راه شاهعباسی غیر راه دامنه

ملگنوف درباره جاده شاه عباسی می نویسد:

شاه عباس در هر جا از سواحل دریا خیابانها ساخته، یکی از آنها از آذربایجان ابتدا شده و از گسگروانزلی و بارفروش (بابل) و استرآباد و گرگان می گذرد. شعبه دیگر از کوه به شاهرود و بسطام تا به شهر مشهد سر. شعبه دیگر از راههای کوههای البرز برده شده تا علی آباد و خرم آباد و این خیابانها را بسیار نیکو ساخته و در هر دو فرسنگ جایگاهی برای آیندگان و روندگان بوده است.^{۷۹}

راه شاهی از ساری به «اسپرز»^{۸۰} و از آنجا به شمال لالیم و از لالیم به جاده گرگان امروز می خورد.

حاجی زین العابدین شیروانی در رجب ۱۳۱۵ ه. ق. می نویسد:

خیابان شاهی یعنی شاهعباس از یک طرف به سمسکنده^{۸۱} نزدیک است.

راه شه میرزاد به هزار جریب

شهمیرزاد- شیخ چشمه سر- گرمه چشمه- خرگردن پشت- بشم- چاشم- زرنگیس- شاهپسند- اوپرت- گو کلی- هیکو- کنگه لی- پاچی- میونا- سل دره- سیادشت- اشک- سلپ مسی- از پاچی تا آخر جزء دهکده های هزار جریب است.

راه تنگه

چاشم- میون ویشه- خرم جینگا- تک چال- آسرا- اومند- دلو (بضم دال)

۷۹- نسخه عکسی ملگنوف ص ۱۷ الف.

۸۰- بکسراف و پ و راه. ۸۱- سمسکنده ده از دهستان میان دورود (بخش مرکزی

شهرستان ساری هشت کیلومتری شرق ساری ۱/۵ کیلومتری جاده و راه آهن ساری به به شهر

(فرهنگ جغرافیائی ایران ج ۳)

خاندان مرعشی (ص ۴۴۲ و ۳۴۶)

تپه‌های میان قرآته و فرح آباد ساری، ملگنوف درباره این تپه‌ها چنین اظهار نظر کرده است که تپه‌های میان قرآته و فرح آباد گورستان پادشاهان قدیم گرگان بوده است. چنانکه حاکم آنجا - محمد ناصرخان - وقتی حکم کرد تورنگ تپه را شکافتند. در آنجا کاسه‌ها و آلات زرین، کارد و استخوان آدمی نیز یافتند (نسخه عکسی ملگنوف ص ۱۵ ب).

تپه‌ای قدیمی و بزرگ میان چشمه سر ولجی و قریه اسرم (سفرنامه استراباد و مازندران مورخ ۱۲۷۵ ص ۹۰) اسرمه از دهستان میان‌دورود بخش مرکزی شهرستان ساری ۱۸ کیلومتری مشرق ساری (فرهنگ جغرافیائی ایران ج ۳).

تپه‌ای قدیمی نزدیک سمسکنده، یکی از همراهان درن درباره این تپه می‌نویسد: سمسکنده یک تپه بلند مثل کوه در سمت شمال دارد (سفرنامه استراباد و مازندران مورخ ۱۲۷۵ ه. ق. ص ۹۲).

تپه نودهک (= نودیک) از دهستان میان‌دورود بخش مرکزی ساری دو کیلو-متری شمال نکا.

دین سر سیدمحلله از دهکده‌های رودی ساری، دو کیلومتری شمال ساری هشت کیلومتری غرب فرح آباد. سطح بالائی این تپه در حدود نیم هکتار است. درختان آزاد کهنسال دارد.

تپه‌ای قدیمی با سفالهای نازک سیاه که بالای آن امامزاده محقری به نام امامزاده عبدالله است درولش کلای میان‌دورود ساری شانزده اصله آزاد کهنسال بر آن بود و درخت بلوطی داشت که محیط دایره آن از یک متری زمین ۴۶۰ سانتیمتر بود.

سیاتپه شامل دو قسمت است: قسمت بلندتر که در حدود ۱۵ تا ۲۰ متر ارتفاع دارد و رویه بالای آن در حدود نیم هکتار است از یکی دوکنده کاری سطحی که کرده بودند آجرهای دوران ساسانی ۵۰ × ۵۰ × ۱۰ سانتیمتر بیرون آمده بود و آجری که گوشه آن پریده بود دیده شد.

قسمت پست تر که در حدود ۸ متر ارتفاع و رویه آن بیش از پنج شش هکتار است.

سیاتپه در دشت رودی از بخشهای مرکزی ساری است. از شمال به دریا و از جنوب به دازمیرکنده (= داذمه‌رکنده) و جرسر (بفتح جیم و کسر راء) و از مغرب به دهکده قاجارخیل و از مشرق به فرح آباد محدود می‌شود.

در همین دشت در طرف مشرق تپه امامزاده خلیفه است که بقعه آن را خراب کرده و نوسازی کرده‌اند.

تپه عمارت و گل تپه در همین دشت و نزدیک به تپه امامزاده خلیفه است.

اسفندین (= اسفندین) یعنی تپه اسفندی نزدیک دهکده‌های پنبه چوله و کردخیل میان‌دورود ساری بلندی آن در حدود شش متر و قطر دایره پایین آن پنجاه متر است. درختچه و علف آن راپوشانده بود.

تپه‌های تاریخی مازندران شرقی با شماره ثبت

سازمان ملی حفاظت آثار باستانی

۷۳۶	یاس تپه	یک کیلومتری غرب علی آباد
۷۳۷	نرگس تپه	چهار کیلومتری غرب علی آباد
۱۰۳۳	گمیش تپه	چهار کیلومتری غرب علی آباد
۷۴۷	گت تپه کشی	اشرف (به شهر) هزاره دوم و اول قبل از میلاد
۷۴۸	تپه کشی	اشرف (به شهر) « « « « «
۱۴۰۵	تپه امامزاده کتی	قریه جنید علی آباد (شاهی) هزاره اول قبل از میلاد دوران اسلامی
۱۴۰۷	دین کتی جنید	۵ کیلومتری جنوب غربی علی آباد (شاهی) دوره اسلامی
۱۳۹۸	رجی کتی	شمال بارفروش (بابل) هزاره اول قبل از میلاد، اسلامی
۱۴۰۰	قلعه کتی	(تپه شاه نشین) بارفروش قریه ابوالحسن کلا هزاره اول قبل از میلاد، اسلامی
۱۴۰۱	احمد کتی	شمال بارفروش (بابل) هزاره اول قبل از میلاد، اسلامی

۱۴۰۲	پایین دین کتی رمنت ۶ کیلومتری شمال شرقی بابل هزاره اول قبل از میلاد، اسلامی
۱۴۰۳	دین کتی ملامحله ۹ کیلومتری شمال بابل
۱۴۰۴	کوتر دین ۱۲ کیلومتری شمال بابل
۱۴۰۶	دین کتی قراخیل ۱۷ کیلومتری جنوب شرقی بابل
۱۴۰۸	علیجان کتی ۱۱ کیلومتری شمال بابل
۱۴۰۹	قلعه کتی احمد کلا ۱۷ کیلومتری بابل
۱۴۱۰	عبدالله کتی ۱۲ کیلومتری شمال بابل
۱۴۱۱	عیسی کتی ۱۲ کیلومتری شمال بابل
۱۴۱۲	شال کتی ۱۰ کیلومتری شرق بابل
۱۴۱۳	محمد علی کتی ۱۱ کیلومتری شمال بابل
۱۴۱۶	تپه بالکن در قریه مهرجین بابل هزاره اول قبل از میلاد
۱۴۱۷	چماز کتی ۱۲ کیلومتری شمال بابل
۴۸۹	کلار تپه تنکابن

اهیات علمی ایرانی این تپه را بررسی کرده

باقی بناها و آثار تاریخی

ساری

- ۱- دمرگان در سال ۱۳۰۷ قمری (۱۸۸۹ میلادی) از کلاغ مسجد در شهر ساری ذکر می‌دارد. این نام برای ساکنان آشنا نبود. (هیأت علمی فرانسه در ایران ص ۲۱۹)
- ۲- دمرگان در سال ۱۳۰۷ قمری (۱۸۸۹ میلادی) از مقبره سید مفید سر راه ساری به اشرف سخن می‌گوید. امروز شناخته شده نیست. (هیأت علمی فرانسه در ایران ص ۴۲۰)
- ۳- یکی از همراهان درن مرقدی را به نام «سید رکابی» در شهر ساری یاد می‌کند. از این مرقد اثری نیافتیم (سفرنامه استراباد مازندران مورخ ۱۲۷۵ قمری ص ۹۶).

ابن اسفندیار از قلعه‌ای به نام «دزانگنار» در ساری نام می‌برد از این دز کوچکترین اثری نیست. شاید قلعه ساری در طول تاریخ با نامهای مختلف خوانده می‌شده است (تاریخ طبرستان ص ۱۵۶)

۵- ملگنوف از پیروی به نام «اشرح» نام می‌برد و می‌نویسد گنبد او در گورستان غرب ساری میان جنگل است. در محل تحقیق شد کسی خبری نداشت (نسخه عکسی ملگنوف ص ۶۱ ب).

۶- ملگنوف از دو گورستان به نامهای «خرم شا و غازی رستم» در غرب ساری نام می‌برد. از این دو گورستان اثری نیست و درنو سازها از میان رفته‌اند (نسخه عکسی ملگنوف ص ۶۱ ب):

۷- گنبدی قدیمی و گورستان در شمال ساری و مشرق تجن نزدیک دریا روی تپه. پس از تحقیق اثری از آن نیافتیم.

۴- بناها و آثار تاریخی رودپی بخش مرکزی ساری

بقعه داذمهر گنده

در دهکده داذمیر گنده (= داذمیر گنده) رودپی ساری

بقعه رایکسره خراب و نوسازی کرده بودند. مرقد را با سنگ مرمر پوشانده بودند و از صندوق قدیمی هم خبری نبود. لنگه در قدیمی راهم در محل ندیدیم و پس از یافتن منزل متولی معلوم شد در آنجا هم نیست. اطراف بقعه گورستانی قدیمی است و در حدود چهل اصله درخت آزاد کهنسال است.

سید قاسم

در ذکر خیل رودپی ساری

بنای بقعه بر بالای تپه‌ای طبیعی است و بامسجدی که متصل به آن است مستطیل شکل شده است. در کوچک صندوق آن کنده کاری درشت و بدخط است. هر لنگه از در دولنگه شرقی آن ۴۰ × ۱۴۶ سانتیمتر است.

اللهم صل علی سید النبی^۱ و البتول و السبطين و السجاد و الباقر
و الصادق و الکاظم و الرضا و النقی و النقی و الزکی العسکری.

۱- کاتب نام امیر المؤمنین علی بن ابی طالب را از قلم انداخته است:

بر قسمت وسط لنگه سمت راست دنباله صلوات چنین حک شده:

الحسن الحجة الخلف القائم المنتظر مهدی صلوات الله علیه وعلیهم

اجمعین الطیبین الطاهرین برحمتک یا رحم الراحمین:

قسمت وسط لنگه راست سروته در میان بائوها و پاسارها جاگذاری شده است: بر قسمت پایین آن:

تراشنده در

بر قسمت بالای آن:

درویش روح الله

بر پاسار پائین لنگه راست:

رنگ داد محمد کاظم

بالای صلوات کبیر در لنگه چپ

سید فاضل

در قسمت پایین همین قسمت:

کاتب این در

صندوقی درشت تراش و بدخط که ظاهراً خط همان سید فاضل است مرقد را پوشانده است. بر تخته‌های افقی و عمودی آن سوره الرحمن پراکنده حک شده است. بر قسمت غربی پایه صندوق این عبارت خوانده شد:

آفریدگار خدا دوستدار علی مؤذن آستانه نظر علی

سر وی کهنسال نیمه خشک که محیط دایره تنة آن از یک متری زمین ۲۰۵ سانتی- متر است جلو در ورودی مسجد است. اطراف بقعه محوطه‌ای بسیار وسیع و گورستانی بزرگ است بیش از ۱۵۰ اصله درختان آزاد کهنسال در فضای اطراف دیده می‌شود.

امامزاده عبدالله بن قاسم

در ماهفروز محله رودپی ساری

مرقد امامزاده عبدالله در بنائی است مستطیل شکل که نیمی از آن مسجد و نیمی دیگر مزار و مرقد امامزاده عبدالله است. در مقابل در ورودی این بقعه بلوکی، درختی اوجای کهنسال قد برافراشته است (عکس شماره ۳۰۴). در ورودی مسجد و مرقد کنده- کاری است و شامل دولنگه است. در ازای هر لنگه ۱۹۰ و پهنای آن ۶۰ سانتیمتر است. عباراتی که بر درهای دولنگه حک می‌شود، معمولاً از لنگه سمت راست شروع می- گردد ولی نجار و کنده‌کار این در عبارت را از لنگه چپ شروع کرده است.

بر تنگه بالای لنگه سمت چپ:

هذه الروضة المباركة الشريفة

بر تنگه بالای لنگه سمت راست:

الامام عبدالله بن القاسم نور الله مرقدهما

بر پاسار پائین لنگه سمت چپ:

باهتمام سید نظام‌الدین محمد کاردگر

بر پاسار پائین لنگه سمت راست:

فی تاریخ سنة تسع وستين وثمانمائه

صندوقی به درازای ۲۲۰ و پهنای ۱۱۰ و بلندی ۸۵ سانتیمتر مرقد امامزاده عبدالله را پوشانده است. بر صندوق کنده کاریهای ظریف است. بدنه‌های شمالی و جنوبی را به سه قسمت تقسیم کرده و دو آلت از بالا به پائین در میان این سه قسمت کار کرده‌اند. سوره مبارکه یس از حاشیه بالای بدنه جنوبی شروع می‌شود. در دو حاشیه چهارپایه بر آلت‌های میان سه قسمت جنوبی و شمالی صندوق و حاشیه‌های پائین که اغلب فرسوده شده است دنباله سوره ادامه پیدا می‌کند. فقط در حاشیه پائین بدنه شرقی این کلمات خوانده شد:

صاحب هذه العمارة حضرت مرقد منور امامزاده ... (بعثت)

فرسودگی خوانده نشد) نورالله

شهر فرح آباد و مسجد و پل آن و عمارت جهان نما

اسکندریک منشی در سال ۱۰۲۵ قمری درباره فرح آباد می نویسد:

شاه عباس در کمال شکفتگی و انبساط به ولایت دلپذیر مازندران بهشت نشان رسیده قصبات دلکش آن ولایت را به خرمی و سیروشکار طی فرموده، در خطه ارم بنیاد فرح آباد که در ساحل دریای خزر واقع و قبل از این به «طاهان» موسوم بود لنگر انداخت و در منازل بهشت آسا و باغات فردوس نما که طرح طبیعت و معماری و الای آن حضرت در آنجا طرح انداخته بودند، مسکن ساختند.

چون آن مکان زینت بخش لیاقت شهریت و استعداد تربیت داشت زیرا که رودخانه موسوم به «تجینه رود» در وسط آن بقعه جریان یافته، به دریا می ریزد . . . همگی همت خسروانه به ترتیب و تعمیر آن بلده مصروف داشته، عمارات عالیه بر منازل مرغوب دولتخانه همایون واقع در کنار تجینه رود افزودند و چون در مدت اقامت همیشه فرح و سرور در خاطر نزدیک و دور افزایش داشت آن خطه فرح بخش را به «فرح آباد» موسوم گردانید.

هر سال در عمارات و باغات افزوده، بازار گاه و حمامات و مساجد و کاروانسراها بنا فرموده، به اتمام آن موفق گشته اند و از بلده مذکور تا خطه ساری که چهار فرسخ است خیابانی طرح فرموده، بنا بر کثرت بارندگی و گل ولای که از خواص امکنه دریا کنار، بتخصیص ولایت دارالمرزاست، خیابان مذکور را سنگ بست قرار داده اند که از معایب گل ولای معتر و مبترا بوده باشد و جمیع امراء و ارکان دولت و ارکان حضرت منازل مرغوب در اطراف خیابان و کنار نهر ترتیب داده اند و به تصاریف ایام از اطراف و

جوانب طبقات انام و اصناف خلایق روی امید بدن صوب آورده، در آن دارالسرور اقامت گزیده، هر طبقه و هر طایفه در طرفی منازل و محلات طرح انداخته و تالارها پرداخته اند، بنوعی که آب تجینه رود از میان حقیقی شهر می گذرد و پل عالی بر آن بسته اند و الیوم که تاریخ هجری به خمس و عشرين و الف رسیده، بتوجه عالی همایون، آن بلده طیبه از بسیاری عمارات دلگشا و باغات و بساتین فردوس نما و کثرت خلایق رشک بلاد عالم و مصر جامع است.^۲

شاه عباس در فرح آباد

روز جمعه ۲۹ محرم ۱۰۲۳ قمری سه روز از نوروز گذشته بود که حضرت اعلی شاهی از بلده طیبه فرح آباد به سعادت و اقبال به جانب دارالسلطنه اصفهان در حرکت آمد.^۳

در بهار سال ۱۰۲۴ قمری شهریار جهان پیرا در دارالسرور فرح آباد و سایر امکنه فرح بخش مازندران جنت نهاد که از سایه ابر و ترشح هوا نصارت و تازگی داشت . . . به عیش و حضور و مسرت و حبور گذرانیدند.^۴

در بهار سال ۱۰۲۵ قمری که شاه عباس سربازان خود را با فرماندهان به گرجستان فرستاد و چندین هزار تفنگچی قدر انداز اصفهانی و سایر محال عراق تعیین یافت که حاضر گشته به موکب نصرت قرین پیوندند و در ساعت سعد از دارالسرور فرح آباد در حرکت آمده، از راه گیلان و دریا کنار روانه شدند.^۵

نوروز سال ۱۰۲۷ قمری در عرصه دلگشای فرح آباد جنت نهاد و سرزمینهای مسرت بخش مازندران بهشت نشان و فیروز کوه به نشاط سیروشکار مشغولی فرموده، انبساط بخش خواطر بودند.^۶

۲- عالم آرای عباسی ج ۲ ص ۸۵۰.

۳- عالم آرای عباسی ج ۲ ص ۸۶۱.

۴- عالم آرای عباسی ج ۲ ص ۷۸۶.

۵- عالم آرای عباسی ج ۲ ص ۸۹۷.

۶- عالم آرای عباسی ج ۲ ص ۹۳۰.

در سال ۱۰۲۸ قمری شاه عباس در اشرف و فرح آباد بوده است.^۷

شاه عباس دوم (۱۰۵۲ تا ۱۰۷۷)

در فرح آباد ساری

شاه چون در شهر اشرف زیاد ماند، هوس شکار گاههای فرح آباد و سیر کنسار دریا کرد. فرح آباد وسعت و گشادگی آن از اشرف بیشتر است و فاصله آن تا اشرف سه منزل است. در هر منزلی عمارتی ساخته و اسباب ضروریات آن را بفرموده آرزو برداخته اند. به پنج شش روز همه جا شکار کنان طی فرموده، به دار السلطنه فرح آباد نزول اجلال فرمودند. این خلد برین و جنت نهمین بر کنار بحر آبسکون واقع شده و نهر تجینه رود از وسط شهر روان گشته. پس از چراغانی اطراف تجینه رود به سیر و سیاحت به استراحت باز گشتند.^۸

صاحب روضة الصفا می نویسد:

موکب شاهی شاه عباس ثانی از فرح آباد و ساری، همه راه گوش بر نغمه هزارستان و ساری به قصبه بار فروروده که قریب به بندر دریای خزر است رفتند.^۹

(کوچ رعایای شیروان و قراباغ به فرح آباد)

دیگر از سوانح ۱۰۲۳ قمری اینکه جمعی کثیر از رعایای شیروان و قراباغ به گرجستان گاخت رفته، آنجا را مأمن خود ساخته، اقامت نموده بودند... حکم همایون به نفاذ پیوست که چون آن جماعت رعیت الاصل گرجستان نیستند، همگی از مسلمانان و یهود و ارمنی کوچ کرد، بجانب مازندران بهشت نشان روند و همچنین از مردم شیروان و قراباغ وایل و اویماقات آنجا که ملازمت رومیه اختیار نموده بودند و یا به رومیه

۷- عالم آرای عباسی ج ۴ ص ۹۴۴ و ۹۴۵. ۸- عباسنامه ص ۱۶۲ و ص ۱۶۹.

۹- روضة الصفا ج ۷ ص ۲۰۶.

وصلت کرده... چون محل اعتماد نیستند، بودن ایشان در این سرحد صلاح دولت قاهره نیست، کوچ کرده در فرح آباد مازندران رحل اقامت اندازند. قریب به پانزده هزار خانوار به فرح آباد رفتند. طبقات خلق که رفته بودند، در آن ولایت آسوده حال و در کمال عاقبت و فراغت روزگار می گذرانند.^{۱۰}

(فرح آباد از نظر فریور در سال ۱۳۲۸ ه. ق.)

فریور در روز دوم ماه می ۱۸۲۲ میلادی به دیدن فرح آباد رفته و درباره آن چنین می نویسد: فرح آباد در مصب رودخانه تجن است و هفده میل تا ساری فاصله دارد. ساختن قصر فرح آباد علاقه خاص شاه عباس را به صفحات مازندران نشان می دهد، زیرا دو کاخ در فاصله ای نزدیک در یک بخش زیاد لازم به نظر نمی رسد. فرح آباد جائی است که در آن شاه عباس در سال ۱۰۳۷ ه. ق. و ۱۶۲۸ میلادی چشم از جهان فرو بست.

دوم می ۱۸۲۲ برای دیدن خرابه های فرح آباد رفتیم. راه از میان جنگل و مزارع برنج و خانه ها و دهکده ها می گذشت. هشت تاده میل اول را از راهی صاف و مستقیم سنگ فرش شده حرکت می کردیم که شاه عباس ساخته بود و هنوز مرتب و منظم بود مگر در مواردی که نهرها جاده را قطع کرده بود و آبشورهائی به وجود آورده بود.^{۱۱}

فرح آباد روزی در جلگه ای پهناور و حاصلخیز قرار داشت. اما چون شهر رویه خرابی رفت، مزارع اطراف نیز از کشت و کار افتاد. حالا فقط چمنزار زیبایی است که نهرهائی که آب به مزارع برنج می برند، این چمن را در نقاط مختلف می برند. مسیر ما در شمال شمال شرقی بود. رودخانه تجن طرف راست ما در طول راه بود و از کنار دیوارهای خراب فرح آباد

۱۰- عالم آرای عباسی ج ۴ ص ۸۸۱. ۱۱- سفرنامه فریور ص ۷۰.

به دریا می‌ریخت. در فرح آباد در محل اقامت شاهزاده به ما چای دادند.^{۱۱}

خرابه‌های فرح آباد به دو قسمت اصلی تقسیم می‌شود: یکی بناهای سلطنتی، دیگر بناهای عمومی که متصل به دهکده همجوار است. فضای زیادی را برای قصر سلطنتی محصور کرده‌بوده‌اند با دیواری مستحکم و برجهایی در زوایای آن و این فضا خود به دو قسمت مجزا تقسیم می‌شد. آن قسمتی که طرف شمال است شامل بنای خصوصی و آنچه در جنوب، بنای عمومی است. در قسمت اول آثار زیادی برجای نیست. فقط بنائی شامل سه اطاق است که شاهزاده هنگام آمدن به شکار در آن اقامت می‌کند. راه ورودی این محل به قسمت دیگر، گذرگاهی طولانی و باریک است. این قسمت دیوارهای بلند دارد و نشان می‌دهد که محل سکونت حرم بوده است. تنها بنائی که در اینجا باقی مانده بنائی مربع شکل و دو طبقه است با برج مربعی در بالا، در کنار ورودخانه که حالا «جهان‌نما» خوانده می‌شود. با اینکه این بنا زیاد خلع سلاح شده است. هنوز شکل اصلی خود را حفظ کرده، بطوریکه قسمتهای مختلف بنا را می‌توان روشن دید. خیلی همانند بعضی از بناهای اشرف است. یک تالار مرکزی دارد با اطاقهایی در گوشه‌های بنا و اطاقهای کوچکتری در میان آنها. در طبقه پائین و بالاتعداد زیادی اطاق است که پاره‌ای از آنها دسته‌بندی شده و این دسته‌بندی هدف اصلی بنا را نشان می‌دهد که برای افراد مختلف است. چنانکه از گفتار ساکنان محل هم معلوم می‌شود که این بنا مخصوص زنان حرم بوده است. تمام این اطاقها با نقاشی تزیین شده است. نقشها تنها گل و بوته و تزیینات خیالی نیستند، بلکه به‌خلاف عقیده مسلمانان جرزا و طاقچه‌ها نموداری از هیاکل آدمیان دارد. اما بقدری از باد و باران صدمه دیده‌اند که به اشکال می‌توان آنها را تشخیص داد.

از آنچه من توانستم ببینم بدین نتیجه رسیدم که موضوعها یا نقاشان باید چینی بوده باشند^{۱۳}، برای اینکه به جای قلم خشکی که در نقاشی ایرانیان دیده می‌شود این نقشها بسیار نرم و سیال بود. پاره‌ای از لاجورد و طلاکاری در میان نقشها هنوز دیده می‌شد. بی شک روزی این مکان از بناهای هم تراز خود ارزش زیادتری داشته است. طرف غرب این قسمت خرابه‌های حصار و دروازه دیده می‌شد که روزی متعلق به باغی بوده است. حالاً مثل سابق آثار توده‌ای از خرابه بود که آنرا خار و خاشاک پوشانیده بود. محل این بنا و وضع باغ آن روزی بسیار فرح افزا بوده است. و منظره‌ای که از بالای برج دیده می‌شد که چشم اندازش شهر و بخشهای همجوار آن و منظره زیبای دریاست روزی جالب نظر بوده است.

با گذشتن از حصار بیرونی، از دروازه‌ای که طرف جنوب است، به مدخلی دیگر رسیدیم که به زمینی مستطیل شکل ختم می‌شد. فاصله میان دو دروازه، خیابان یا راهی سرپوشیده بوده است که برای کسانی که در انتظار ملاقات شاه بوده‌اند بنا شده است این زمین مستطیل ۲۵۰ قدم درازا و ۱۳۴ قدم پهنا دارد و با دیواری طاقنما دار محصور شده است. پهنای هر طاقنما ۱۵ فوت است. در داخل این زمین یک رشته اطاقهای کوچک و گاهی دورشته است که پنجره‌های آن به خارج باز می‌شود. این محل شاید بازاری نظیر میدان امام اصفهان بوده است. و اطاقهایی داشته که فروشندگان خود در آنها اقامت می‌کردند و در ضمن مال خود را عرضه می‌کردند.

مقابل دروازه شمالی دروازه دیگری است که به مسجد راه دارد. مسجد در زمین مستطیل محصور است. این بنای ظریف که ۶۶ قدم طول و ۲۵ قدم عرض دارد از چهار ردیف طاقهای جناغی تشکیل شده که بر روی ستونهای ساده بدون نقش زده شده‌اند. در مرکز بنا گنبد بلندی است که سقف آن

را بسیار خوب جمع کرده‌اند. این گنبد مانند سایر قسمتهای بنا از آجر و ساروج ساخته شده است. بدنه‌های داخلی گنبد و دیوارها هیچگاه گچ کاری نداشته. آجرهایی که به دقت با آهک بندکشی کرده‌اند به همان شکلی که در اول بوده‌اند تا امروز باقی است. اما هلال طاقها در چند نقطه فرو ریخته است و قسمتهای دیگر بنا بجز گنبد در حال خرابی است^{۱۴}. در مقابل مسجد حایلی است که رواقهای مسجد را از یک ردیف طاق که محل امام و خدام است جدا می‌کند.

در هر طرف مسجد در آخرین نقطه شرقی و غربی آثار بناهای محقرتری دیده می‌شود. مجموعه این بناها مستطیل شکل اند و اطاقهایی داشته که سربخاری و طاقچه و روف و صندوقخانه و پستوداشته، ظاهراً محل طلاب بوده است. اینها بناهای قابل ملاحظه فرح آباد است. تمام قسمتها از بهترین آجرها و ساروج ساخته شده، اما رویهمرفته از بناهای اشرف در وسعت و عظمت پست تراست. اشرف اقامتگاه دائمی بوده ولی شاه گاهگاهی به فرح آباد می‌آمده است. بناهای اشرف و فرح آباد هر دو در حال خرابی هستند و این خرابی خیلی زود به سر وقت این بناها آمده، گذشته از بیدقتی و رسیدگی نکردن مسؤولان امر، هوای رطوبی مازندران و تخم گیاهان که پس از روئیدن بر بنا، بنا را از هم می‌شکافد پیش از وقت باعث خرابی بنا شده است^{۱۵}.

فریزر در صفحات دیگر سفرنامه خود درباره فرح آباد می‌نویسد:

فرح آباد روزی شهر عظیمی بوده و حالا دهکده کوچکی است که می‌تواند به این خرابه‌ها بنازد. خانه‌هایی که از گل و چوب بنامی شود، بمحض ترک کردن ساکنان، از میان می‌روند. در فاصله کمی از این محل، نزدیک دریا، تأسیسات مختصری برای گرفتن ماهی اوزون بروم و تهیه خاویار برای روسیه است که در این وقت در دست شخصی ارمنی به نام «استیفن»،

۱۴- سفرنامه فریزر ص ۷۳. ۱۵- سفرنامه فریزر ص ۷۴.

است که این رودخانه (تجن) و دو رودخانه دیگر را سالانه ۱۵۰ تومان اجاره کرده است. او اظهار می‌کند، اگر پیشکشها را به حساب بیاوریم مبلغ اجاره سه برابر خواهد شد^{۱۶}.

مسجد فرح آباد

در دهکده فرح آباد ساری

فضای زیر گنبد اصلی به ابعاد دوازده متر است چهار کنج با چهار گوشوار بزرگ تبدیل به دایره شده و گنبدی آجری عظیم بر آن زده‌اند (عکس شماره ۳۰۵). بیست فیلیپاسمت شرق و بیست فیلیپاسمت غرب است که بر آنها طاق زده و بدین ترتیب شبستان شرقی و غربی را به وجود آورده‌اند. در ضلع شمالی این گنبد ایوانی عظیم است (عکس شماره ۳۰۶). مقابل این ایوان در ضلع شمالی حیاط ایوانی دیگر است که کمی کوچکتر از ایوان قبلی است (عکس شماره ۳۰۷). در ورودی مسجد در غرب این ایوان است (عکس شماره ۳۰۸). دو ایوان شرقی و غربی، عمیق ولی کوچکتر از این دو است. در هر ضلع ایوانی در وسط و در هر طرف آن سه صفا است. اما در ضلع شرقی و غربی هر یک دو صفا کوچک دارند.

حیاط مسجد ۴۸ × ۳۴ متر است. مصالح بنا آجر است که از قالب معمولی بزرگتر و از قالب آجر خطائی کوچکتر است.

بناهای ضلع شمالی به رباط و کاروانسرا بیشتر شباهت دارد (عکس شماره ۳۰۹). احتمال دارد که این قسمت محل استراحت مسافران نیز بوده است.

در آجر فرش حیاط آجرها را نرکار کرده‌اند. چهار طرف باغچه و وسط حوض است که ظاهراً آب جاری داشته. زیرا دو طرف شرقی و غربی حوض جوی آب است. فعلاً دفتری حفاظت آثار باستانی مشغول ترمیم و مرمت است.

۱۶- سفرنامه فریزر ص ۷۴ و ۷۵.

پل شاه عباسی بر روی رودخانه تاجن

در فرح آباد

ابعاد پایه‌ها ۳ × ۶ متر که طرف ورود آب نیم دایره است که در مقابل فشار آب استقامت بیشتری داشته باشد. ظاهر آردخانه تاجن از مسیر اصلی منحرف شده و به یک طرف پل افتاده و سبب شده است که سه پایه آن بخوابد. چهار پایه دیگر آن برقرار ولی قسمت بالای یکی از آنها شکسته است (عکس شماره ۳۱۰ و ۳۱۱).

محل کاخ جهان نما و وضع فعلی آن

در قطعه زمین گشاده‌ای که مساحت آن در حدود ده هکتار است و فعلا سه طرف آن دیوار دارد و دیوار طرف تاجن که لب آب بوده است فرو ریخته. کاخ جهان نما با سایر تأسیسات آن از حرم سرا و بیرونی و اندرونی و اطاقهای نگهبانان و سایر بناهای شاهی در این محوطه بوده. اگر چه از گزارشهای رسیده معلوم می‌شود که در خانه‌های مسکونی فعلی نیز آثاری از بنای شاه عباس پیدا است. دیوار شرقی بنا مخروبه دارد که ظاهراً به قسمت دیگر از بنا می‌رفته که فعلا زمین کشتزار شده است. (عکس شماره ۳۱۲)

عمارت جهان نما

در طاهان = فرح آباد ۱۷

استودارت در سفرنامه خود اطلاعاتی درباره این عمارت به این شرح می‌دهد:
شاه به ما دستور داده بود که از راه فرح آباد که در کنار دریای خزر است برویم تا بتوانیم قصر شاه را در آنجا ببینیم. از اشرف (بهشهر) حرکت

۱۷- عبدالفتاح فومنی نام قدیم فرح آباد را «طاهان» ضبط کرده است (تاریخ گیلان ص ۱۴۲ عالم آرا ج ۲ ص ۸۵۰). فرح آباد قصبه مرکز دهستان رودپی بخش مرکزی شهرستان ساری ۲۵ کیلومتری شمال ساری (فرهنگ جغرافیائی ایران ج ۳) شاه عباس در این دهکده روز پنجشنبه ۲۴ جمادی الاولی سال ۱۰۳۸ فوت شد. بنای این کاخ و مضافات آن از سال ۱۰۲۱ تا ۱۰۲۵ طول کشیده است.

کرده، به عمارت شاه که یکی از عمارتهای معمولی شاه است رسیدیم که یک میل با دریای خزر فاصله داشت. در اینجا رحل اقامت افکندیم و کنار نهری در مجاور آشپزخانه شاه خوابیدیم زیرا در آن شب اجازه ندادند وارد خانه بشویم. فردا صبح بر اسب سوار شده، به کنار دریای خزر رفتیم و در کنار دریا ماندیم تا به شهر فرح آباد رسیدیم. در راه عده زیادی گاو میش دیدیم که برخی چهارچرخه‌هایی را می‌کشیدند که در انگلستان هم داریم. این شهر بسیار جالب است. وقتی وارد شهر می‌شوند، اول از روی پلی می‌گذرند که از زیر آن آب زلالی جاری است که به دریای خزر می‌ریزد و در حدود یک میل انگلیسی با دریا فاصله دارد. در کناره سمت راست این رود باغهای بسیاری وجود دارد. در سمت چپ ما قهوه خانه‌ها ساخته شده‌اند. در این امکانه تمام واردین به تماشا می‌نشینند و مایعی می‌نوشند که آن را قهوه می‌نامند من اسبم را جلو ترانده، به میدان یا مرکز مال التجاره شهر رفتم. تمام محصولات ناحیه را به این مرکزی آورند و برای فروش عرضه می‌کنند. محل وسیع و نظیفی است. من وقتی از میان آن می‌گذشتم از جلو قصر شاه که در وسط آن شهر واقع بود عبور کردم. مهماندار، ما را در این شهر به خانه‌ای وارد کرد تا در آنجا استراحت کنیم و ما در آنجا منزل کردیم. بعد در قصر شاه باز شد و برای دیدن آن رفتیم. جای عالی و مطبوعی بود. دروازه آن بسیار ساده است و چیزی جالبی ندارد. پس از عبور از یک حیاط پراز سبزه که دو طرف معبر درختکاری شده بود، به دروازه دیگری رسیدیم که مثل اولی ساده بود. پس از گذشتن از آن به باغی رسیدیم، بسیار دلپذیر پراز درختان پرتقال و نارنج. حوضهای زیبای متعدد در وسط این باغ است و در وسط حوض اطاقی بود که از تیروچوب ساخته شده و محل جلوس شخص شاه است. در یک طرف باغ اندرونوی واقع است که اطاقهای زیبای جالبی دارد. کف اطاقها با فرش ترکی مفروش است که کاملاً باندازه اطاق ساخته شده است. دیوارها و بالای

اطاقها طلاکاری شده و منقوش به عکسهای مرد وزن است و طبق مرسوم این کشور به طور جالبی با طلا و سایر رنگها نقاشی شده است. در برخی از اطاقها تخت خوابهایی بود که نیم دوچین از صیغه‌های وی با هم می‌توانند روی آنها بغلطند. اطراف اطاقهای دیگر آئینه کاری شده است، به طوریکه بتوانند در موقعی که با صیغه‌ها عشق‌بازی می‌کنند، تمام اندام دیده شود. برخی از اطاقها پراز چینی‌های جالبی است که برای نوشیدن قهوه و شراب ضمن خوشگذرانی در میان زنانش به کار می‌رود. در یک اطاق دیگر تیر و کمان شاهرا دیدم و قلابهای مخصوصی که برای چیدن میوه از درخت بود. چیز دیگری که جلب نظر مرا کرد، محل مخصوصی است که شاه در آنجا به دست خود گوشت تهیه می‌کند. کم دیده شده که پادشاه به کباب پختن پردازد. در عقب این بنا نهی جاری است. از اشرف هفت فرسخ طی کرده بودیم.^{۱۸}

فرح آباد در سال ۱۰۷۰ ه. ق. آباد است و شاه عباس دوم بدانجا آمد و رفت دارد. صاحب عباسنامه در این باره می‌نویسد:

چون از الکای ری عده‌ای را «جهت ساختن سفاین به طرح غریب و آیین تازه» روانه فرح آباد کرده بودند. هنگامی که شاه وارد فرح آباد شد، اظهار کردند که این کار تمام نشده است. سپس خبر رسید که کار سفاین تمام شده است. شاه دوباره به فرح آباد آمد و «مکرراً سراسر خیابان نهر تجینه رود فرمودند»^{۱۹}. و «بعد از چند روز آیات نصرت آیات متوجه دارالسلطنه اشرف (به شهر) شد»^{۲۰}.

۱۸- سفرنامه استودارت در فرهنگ ایران زمین سال ۱۳۳۹ ج ۸ صفحات ۱۹۶ و ۱۹۷ و ۱۹۸ . ۱۹- عباسنامه ص ۲۶۹ . ۲۰- عباسنامه ص ۲۷۰ .

قصر فرح آباد از نظر هولمز

در سال ۱۲۶۰ که هولمز به تماشای کاخ جهان نما در فرح آباد رفت آن بنا رو به ویرانی نهاده بود. از نوشته‌های او معلوم می‌شود که این بنا دو طبقه بوده و هر طبقه به اطاقهای متعددی تقسیم می‌شده و بزرگترین اطاقها به تقلید از کاخ عالی قاپو بسیار کوچک بوده است. هولمز می‌نویسد: «همه جا سقفهای مقرنس به چشم می‌خورد و به هر سومی نگری، درو پنجره‌های متعدد تعبیه کرده‌اند و این کاخ جهان‌نما را به هنگام تابستان محل مطبوعی برای سکونت ساخته‌اند. درها و سقفها همه بطرز بسیار زیبایی نقاشی شده بود، چنانکه هنوز هیاکل زنان را در حال پایکوبی و نواختن آلات موسیقی می‌توان تمیز داد. اما تمامی این رنگها بر اثر دود و خاکستر تقریباً از میان رفته و همه گچ بریها شکسته و نابود شده است»^{۲۱}.

فرح آباد از نظر جیمس بیلی فریزر
در فاصله ۱۴۳۹-۱۴۵۰ ه. ق.

از فرح آباد که به امر شاه عباس، در اوج قدرت آن پادشاه، پی افکنده شد، اینک ویرانه‌هایی به جا مانده است. این ویرانه‌ها در دهانه رود تجن که از ساری می‌گذرد قرار گرفته است و از خود شهر ساری هفده میل فاصله دارد. در اینجا ویرانه کاخ شاهی با حرم و اندرون، به علاوه بقایای مسجدی زیبا و بازارهایی برجای مانده است. این ابنیه را به اسلویی صحیح و محکم ساخته‌اند اما هوای مرطوب در این ایالت چندان مؤثر است که اکنون تمامی آنها را بدل به توده خاک کرده است، یا اگر نکرده باشد،

21- Holmes, W.R ; Sketches on the Shores of the Caspian, London, 1865, P. 224,225.

به نقل از جغرافیای تاریخی گیلان و مازندران و آذربایجان ص ۳۶.